

Хиротлик тарихчи Хондамир (тўла исми Гиёсиддин Мухаммад ибн Хожа Хумомуддин ибн Хожа Жалолуддин Мухаммад ибн Бурхонуддин) ўз асарлари билан XVI аср бошларида фан тараккиётига кириб келган алломалардандир. Унинг хаёти, ижоди хақида ўз асарлари, замондошлари ёзиб қолдирган оз-моз маълумотлардан ташқари, деярли бошқа маълумот йўқ.

Она томонидан у «Равзат ус-сафо» («Мусаффолик боғи») муаллифи, машхур тарихчи Мирхонднинг набираси бўлган. Отаси Хожа Хумомуддин Мухаммад ибн Хожа Жалолуддин Мухаммад ибн Хожа Бурхонуддин Мухаммад Шерозий ўз замонининг зиёлиларидан эди ва Султон Махмуд Мирзо Темурийнинг (Хисори Шодмон ва Бадахшонда ҳукмронлик қилган) вазири бўлган.

Хондамир 1473—1476 йиллар орасида Хирот шаҳрида тугилган ва ўша ерда таълим олган бўлса керак, деб тахмин қилинади. У тарих, адабиёт ва иншони пухта эгаллаб, ўз замонасининг йирик олими сифатида ном қозонган тарихчидир.

Хондамирнинг олим сифатида шаклланишида маърифатпарвар шоир Мир Алишер Навоийнинг хиссаси катта бўлиб, у бўлажак олимга, ўзининг жуда бой кутубхонасидан фойдаланишга рухсат берган ва шу билан бирга илмий ишларига раҳбарлик қилган. Тарихчининг ўзи хақида келтирган маълумотлардан шу нарса маълумки, у ёшлик чоғидаёқ Навоий кўлига келган, дастлаб унинг кутубхонасида кутубхоначи, кейинроқ эса мудир бўлиб ишлаган.

Алишер Навоий вафотидан сўнг, Хондамир Хуросондаги сиёсий воқеалар гирдобига тушиб, дастлаб Балхга Султон Хусайн Бойқаронинг тўнғич ўғли Бадиуззамон Мирзо саройида хизмат қилади. Айти шу пайтда Бадиуззамон Кундуз ҳокими Хисравшоҳни Шайбонийхон (1500-1510) лашқари томонидан қутилаётган ҳужумдан Хуросонни химоя қилишда иштирок этишга оғдириш орзусида юборилган элчилар қаторига Хондамир ҳам қўшилиб, шахсан ўзи Бадиуззамоннинг махсус топширигини бажарди. Шу даврда унга «садр» унвони берилган. Хондамир бироз фурсатдан сўнг яна Бадиуззамон топширигига биноан Шайбонийхонга қарши тузилган иттифокка Қандаҳор ҳокимини бирлаштириш мақсадида у ерга жўнатилди. Аммо Бадиуззамон кизининг вафоти туфайли Хондамир сафарни тўхтатиб, Хиротга қайтишга мажбур бўлган ва 1506 йили Шайбонийхон Хиротнинг забот этишини хоҳиди бўлган ҳамда Хуросон маркази Хиротни топширишдаги шартларни ишлаб чиқишда иштирок этган.

Сулолалар ҳукмронлиги ўзгаргандан сўнг, Хондамир Темурийлар сулоласининг тарафдори бўлганлиги боис, Хиротдан кетишга қарор қилади ва 1507 йилдан то 1510 йилгача Шимолий Афғонистондаги Башт қишлоғида ижод билан шугулланади. Хирот тахтига Сафавийлар сулоласи, унинг асосчиси Шох Исмоил (1407—1424) қелиши биланок, 1510 йили Хондамир Хиротга қайтиб келади. Шох Исмоил вафотидан сўнг (1527) Хиротдан буткул юз ўгириб, Қандаҳорга, 1528 йили у ердан Бобурийлар пойтахти Аграга (Хиндистон) Захириддин Мухаммад Бобур ҳузурига ўтади.

Хондамир Аграга келгач, Бобурнинг яқин одамлари қаторидан жой олади ва 1529 йили Бобурни Бенгалия ва Ганг дарёси соҳили томон қилган юриши пайтида кузатиб боради. Бобур вафотидан сўнг, унинг вориси Хумоюннинг (1530-1556) хизматида бўлиб, 1534 йили у билан бирга Гвалиорда бўлади ва Гужоратга қилган юришида қатнашади. Айти

вактада, у «Хумоюннома» асарини ёзади ва бу хизмати учун «Амир ал-муаррихин» («Тарихчилар амири») унвонига сазовор бўлади. Хондамир 1534 йили Хумоюн билан Мандуга кайтиб келаётганда вафот этади. Унинг васиятига кўра жасади Дехлидаги кабристонга — Низомиддин Авлиё, шоир Хусрав Дехдавийлар ёнига дафн этилади. Хондамирнинг икки фарзанди — бирининг исми Амир Махмуд, иккинчиси Саййид Абдулхон бўлган. Амир Махмуд Шох Исмоил ва Шох Тахмасп (1524—1576) хукмронлик қилган давр тарихини ёритган асар муаллифи бўлиб, асар Мухаммадхон Шарафиддин Такалийга багишланган. Ушбу асар «Равзат ус-Сафавия» («Сафавийлар боги») да келтирилган маълумотга кўра, ўша давр олимлари орасида катта эътибор қозонган. Хондамир бутун умри давомида, тахминан ўн учта асар ёзган бўлса, бизгача шу асарларнинг саккизтаси етиб келган.

Муаррихнинг «Маъосир ул-мулук» («Хамаср подшоҳларнинг тарихи») асари Алишер Навоий илтимосига кўра ва унга миннатдорчилик изхори тариқасида 1498-1499 йилларда ёзилган. Бу асар подшоҳ хамда қадимги донишмандларнинг хайрли ишлари ҳақида айтилган хикматнамо гапларни ўз ичига олади. Жумладан, Каюмарсдан Ануширвонгача, Одам Атодан Бузургмехргача бўлган хамда Мухаммад пайгамбар ва имомлар ҳақида битилган нақллардан иборат. Сўнгра муаллиф Уммавийлар, Аббосийлар, Сомонийлар, Газнавийлар ва бошқа сулолаларга тегишли ҳукмдорлар тарихи билан бирга Курд подшоҳлари ва турк хоконлари тарихини ёритган. Асарнинг охириги қисмида Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоийга замондош бўлган ҳукмдорлар, олимлар ва донишмандлар ҳақида маълумотлар ҳам берилган.

«Хулосат ул-ахбор фи баён ул-ахвол ул-ахёр» («Хайрли кишилар ахволини баён этиш борасида хабарлар хулосаси») 1498-1499 йиллар орасида ёзилган бўлиб, бу асар ҳам Алишер Навоийга багишланган. Унда Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий замонида Хирот ва унинг атрофида олиб борилган улкан қурилишлар, қазилган сув иншоотлари, шунингдек, ўша замонда ўтган шоирлар, олимлар, математиклар, астрономлар, мусикашунослар, шифокорлар, санъаткорлар ҳақида қимматли маълумотлар бор.

«Мақорим ул-ахлоқ» («Олижаноб хулқпар») асари ҳам Алишер Навоийга миннатдорчилик рамзи сифатида ёзилган (лекин Навоий вафот этиб, Хондамир унга китобни тақдим этишга улгурмаган).

«Мақорим ул-ахлоқ»да Хондамир Навоийнинг юксак инсоний фазилати, олижаноб ахлоқи, асарлари, унинг ташаббуси билан қурилган бинолар, унга замондош шоир, олим ва фозил кишилар, шунингдек, Хуросоннинг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ахволи, Навоий билан Хусайн Бойқаро орасидаги муносабатлар хусусида хикоя қилади.

Хондамирнинг «Дастур ул-вузаро» («Вазирлар учун қўлланма») асари Алишер Навоий илтимосига мувофиқ 1500 йили ёзилиб, Хусайн Бойқаро ва унинг вазири Амир Камолиддин Махмудга багишланган. Орадан тўққиз йил ўтгач, 1509 йили асар қайта ишланган ва кенгайтирилган. Ундан Шарқ мамлакатларининг УН-ХУ1 асрлардаги тарихи, жумладан, Мовароуннахр ва Хуросонда Темурийлар сулоласи инкирозига қадар ўтган вазирлар, Чингизхоннинг вазири, кейинроқ мўғулларнинг Хитойдаги ноиб, хоразмлик Махмуд Ялавоч ҳамда унинг ўғли Чигатойхоннинг Мовароуннахрдаги вазири Масъудбек тўғрисида маълумотлар жой олган.

Алломанинг «Номаи номи» («Атокли номалар»)сида 1522 йидда кечган вокеалар баён килинган (Асарнинг «Иншои Гиёсиддин» ёки «Иншои Гиёсий» деган номи ҳам бор). Китоб иншо илмига оид (стилистика, турли мактуб ва фармонларни ёзиш коидалари) бўлиб, Шарк мамлакатларида ўтган турли табакадаги тарихий шахсларга (шоҳдар, амирлар, садрлар, козилар, шайхлар, шоирлар) дойр маълумотлар, подшоҳ ва хонларнинг ёрлик ҳамда фармонларидан намуналар, уларни битиш тартиблари ҳам баён этилган. Асарнинг киммати шундаки, асар баъзи бир муҳим мансабларнинг (парвоначи, мунший, муствафий, ихтисоб (мухтасиб), калантар, мубашшир, хофиз) келиб чиқиши, бундай мансаб эгаларининг ҳақ-хуқуқлари, вазифалари хусусида сўз юритади.

Мирхонднинг «Равзат ус-сафо фи сират ул-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» («Халифалар, подшоҳлар, авлиёлар ҳаётига оид мусаффолик боғи») асарига Хондамир томонидан 1522 йидда ёзиб тугатилган илова (7-жилд) ва «Жугрофий кўшимча» қисмлар мавжуд. Еттинчи жилд мазмунан Хондамирнинг «Хабиб ус-сияр» асарининг учинчи жилд учинчи қисм иккинчи ярми мазмуни билан мосдир. Асарнинг «Жугрофий кўшимча»си, тахминан 1495 йили Мирхонд томонидан ёзила бошлаган ва 1523 йилда Хондамир унинг давомини ёзиб тугатган. Асар мазмуни ҳам «Хабиб ус-сияр»га кирган матндан ташкил топган ва бу ўринда вокеаларни «Хабиб ус-сияр» оркали ўрганган маъқулрок деб ўйлаймиз.

Хондамирнинг энг йирик асари «Хабиб ус-сияр» 1520—1524 йиллар мобайнида ёзилган ва вазир Каримуддин Хожа Хабибуллох Соважийга бағишланиб, асар номи ҳам қисман шу вазир исми билан боғланган. Асарда қадим замонлардан, то 1524 йилга қадар Шарк мамлакатларида, хусусан, Эрон, Афғонистон, Ирок ва Марказий Осиёда содир бўлган вокеалар қаламга олинган. Унинг XV асрнинг сўнги ва XVI асрнинг биринчи чорагида Мовароуннаҳр ҳамда Хуросоннинг умумий аҳолини ақс эттирган учинчи жилд учинчи ва тўртинчи қисмларидаги маълумотлар янгилиги билан катта илмий қимматга эгадир.

Хондамирнинг «Хумоюннома» асари «Конуни Хумоюн» номи билан ҳам машҳур бўлиб, Хиндистон подшоҳи Бобурий Хумоюн Мирзога бағишланган ва 1535 йили ёзиб тамомланган. Асардаги Хумоюн Бобурийлар давлатида ҳукмронлик қилган даврида жорий этилган янгиликлар, аҳолини уч табакага, ҳокимиятни эса тўрт идора усулига бўлиниши ва Хумоюннинг меъморчилик фаолияти ҳақидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

Хондамирнинг қолган бешта асарининг фақатгина номлари маълум, ҳолос. Булар: «Осор ул-мулук ва-л-анбия» («Подшоҳ ва пайгамбарлар ҳақида ҳикоялар»), «Ахбор ул-ахёр» («Яхши инсонлар ҳақида хабарлар»), «Мунтахаб-и тарих-и Вассоф» («Вассоф тарихидан сай-ланма»), «Жавохир ул-ахбор» («Хабарлар гавхарлари») ва «Гаройиб ул-асрор» («Кизикарли сирлар») деб номланган асарларидир.

Навоий асарларидан шу нарса маълумки, Хондамир «Накий» таҳаллуси билан шеърлар ҳам битган, бироқ унинг шеърлар тўплами бизгача етиб келмаган, лекин айрим парчалар «Хумоюннома», «Мақорим ул-ахлоқ» ва бошқа асарларида қисман учраб туради.

Юкорида келтирилган маълумотларга кўра, Хондамир Марказий Осиё, Афғонистон, Хиндистон тарихига оид асарлар яратган ва шу билан бирга жаҳон маданияти

хазинасига муносиб хисса қўша олган.

Юсупова Д.